

ЭОЖ 821(091)

Қ.Қ. Аубакирова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, PhD докторанты,
шығыстану факультеті арабтану және ирантану кафедрасы, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: a_kunduz87k@mail.ru

Ғылыми-фантастикалық шығармаларда қолданылатын термин сөздер

Соңғы ғасырларда ғылым мен техниканың қарқынды дамуына байланысты аңыз-ертегілерден құрылымы мүлдем бөлек жаңа жанр пайда болды. Ол – ғылымның алыс-жақын көкжиегін бейнелейтін, тек бейнелеп қана емес, ғылымның келешегіне ой салатын ғылыми фантастика жанры. Мұндай шығармалардың басты ерекшеліктері ондағы белгілі бір заңдылықтарға негізделген атау-терминдер болып табылады. Берілген мақалада араб тілінде жазылған ғылыми фантастикалық шығармаларда кездесетін термин сөздердің жасалу тәсілдері мен қолданылу жолдары жан-жақты, кешенді түрде қарастырылады.

Түйін сөздер: терминдік жүйе, араб терминдері, ғылыми фантастика, символдық терминдер, Ниһад Шариф, Салах Маата, ғылым, техника.

К.К. Аубакирова

Термины в научно-фантастических произведениях

В данной статье рассматриваются способы возникновения терминов и пути их использования в научно-фантастических произведениях на арабском языке.

Ключевые слова: система терминов, арабская терминология, научная фантастика, символические термины, Ниһад Шариф, Салах Маата, наука, техника.

K.K. Aubakirova

The terms in the science fiction

This article discusses ways of emergence of terms and ways of using them in Arabic science fiction.

Keywords: the terms, Arabic terminology, science fiction, symbolic terms, Nihad Sharif, Salah Maata, science and technology.

Ғылыми-фантастикалық шығармалардың басқа көркем шығармалардан басты ерекшелігінің бірі ондағы термин сөздер болып табылады. Ғылыми фантастикада тек адам қиялынан шыққан оқиғалар баяндалып қана қоймай, онда фантастикалық феномендерге белгілі бір заңдылықтарға бағынатын ғылыми сипаттаулар беріледі. Сондықтан да мұндай шығармаларда түрлі ғылым салаларында қолданылатын терминдер жиі кездеседі. Ғылыми фантастика тілі – ғылым негізінде жасалатын өзіндік қалыптасу принциптері бар, стильдік өңі ерекше әдеби тілдің ғылымға қызмет ететін бір тармағы. Ғылыми-фантастикалық шығармалардың тілі айтылатын ойдың

анықтылығын, дәлдігін, дұрыстығын және кез келген оқырман түсінерліктей болуы тиіс. Мұны белгілі бір ұғым, мәселе турасындағы логикалық жағынан тұжырымдалған толық ақпараттар мен терминдер арқылы жеткізуге болады.

Термин (*лат. terminus – шек, шеті, шекарасы деген мағынада*) – ғылыми ұғымға айқын анықтама беретін, оның мағыналық шегін дәл көрсететін сөздер. Мұстафа әш-Шабихидің еңбегінде термин дегеніміз «ғалымдардың келісімімен белгілі бір ғылыми ұғымды білдіру үшін алынған сөз» [1]. Ал Брокгауз бен Ефронның энциклопедиялық сөздігінде ғылыми терминдер белгілі бір ғылым

саласындағы нақты бір ғана мағынаға ие сөздер делінген. Ал араб тілінде «термин» мағынасында «المصطلح» (әл-мусталах) сөзі қолданылады. Ғылым мен техниканың дамуы барлық салада жаңа терминдердің пайда болуына әкеліп, араб тілінде термин құрудың өзіндік амал-тәсілдері қалыптасты. Араб тілінде жаңа терминдердің пайда болуына жазушы-фантастардың қосқан үлесі де зор. Әдетте тілдегі сөздер көп мағыналы болып келеді де, оның мағыналық шегі айқын болмай, жылжымалы болады. Ал ғылыми-фантастикалық шығармалардағы ғылыми ой-пікірді дәл білдіру үшін сөздің мағынасы тұрақты, айқын болуы қажет. Сондықтан тілдегі термин сөздер сөздің мағыналық шегін дәл белгілеп, сөзді сол нақтылы бір мағынада ғана алып қолдану арқылы жасалады. Ғылыми-фантастикалық шығармаларда галактика, планета, робот, техника, жатпланеталық, ұшқыш тарелке, вирус сынды терминдер жиі қолданылады. Терминдер толық мәнінде сапалы болу үшін ол жалпыға түсінікті, мағынасы мейлінше нақты әрі айқын болуы тиіс және ғылыми терминология құрамындағы басқа ұғымдармен тығыз байланысты, қолдануға ыңғайлы болуы керек. Қазіргі таңда араб ғылыми фантастикасында кездесетін терминдер бір арнаға түсіп, толық қалыптасқан деп айту қиын. Онда кездесетін термин сөздердің шегі де әр түрлі. Бұл жағдай әрбір фантастикалық шығарманың бейнелеу объектісіне де, онда қолданылатын тілдік құралдарға да байланысты. Араб тіліндегі ғылыми-фантастикалық шығармаларда баяндап айту жағы басым келіп, ғылыми ұғымның, терминнің мағыналық шегін бұлжытпай,

айнытпай үнемі дәл сақтап отыруына аса мән беріле бермейді. Терминдік жүйенің дамуы ғылыми танымның өрісін кеңейте түспек. Дегенмен араб ғылыми фантастикасында терминдерді қалыптастыруда бірталай жетістіктер баршылық. Әсіресе ғылым мен техниканың жетістіктеріне, адам баласының ғарышты игеруіне, уақыт пен кеңістікте саяхат жасауына байланысты ұғымдарды сипаттайтын ұғым-терминдерді орнықтыруда сәтті қадамдар жасалуда. Бұл салада араб ғылыми фантастикасының пионері атанған жазушы-фантаст Таләб Омран мен Ниһад Шарифтің сіңірген еңбегі зор. Араб әдебиетінде ғылыми фантастика терминін алғаш рет енгізген де Ниһад Шариф болатын [2, 14]. Аты аталған жазушылар өздерінің еңбегінде түрлі терминдер қолданған. Ол терминдер қазіргі таңда араб тілінде қалыптасып, басқа да жазушылардың шығармаларында кеңінен қолданылып жүр. Жалпы термин сөздерге төмендегідей үш түрлі шарт қойылады:

1. Термин болу үшін сөздің мағынасы біреу-ақ болуы қажет.

2. Термин сөздердің қосымша, ауыс мағыналары болмауы керек.

3. Термин сөздер нақты заттардың атауы емес, ғылымның тар аясындағы дерексіз ұғымдардың атауы болуы шарт [3].

Таләб Омран өзінің «الخيال العلمي» журналында жарияланған «الخيال العلمي و تجربتي مع «المصطلح» атты мақаласында осы үш шартқа сәйкес келіп, араб ғылыми фантастикасында жиі кездесетін терминдерді келтіреді. Мұндай терминдерге төмендегі сөздерді жатқызуға болады:

Робот	روبوت، الآلي
Ұшқыш тарелке	اطباق طائرة
Жасанды интеллект	عقل الإلكتروني
Планета	كوكب
Галактика	مَجْرَّة
Вирус	فيروس

Мұндай терминдерді Египет жазушысы Салах Маатаның ғылыми-фантастикалық шығармаларынан да кездестіруге болады. Надир Абдухалиқ өзінің 2009 жылы жарияланған «العمر خمس دقائق مجموعة قصصية لصلاح» «معاطى قراءة نقدية جديدة» атты еңбегінде Салах

Маатаның 1991 жылы жарыққа шыққан «Бес минуттық ғұмыр» атты жинағына енген ғылыми-фантастикалық әңгімелерді екі топқа бөліп қарастырады [4]. Бірінші топқа әлеуметтік сипаттағы «Көмір қоймасындағы екі адам» (الفحم رجلاان فى مخزن), «Шейх Масғұдтың

көріпкелдігі» (نبوءة الشيخ مسعود), «Мәжнүн» (مجنون), «Тұтқын Зед» (السجين زد) сынды әңгімелер, екінші топқа уақытқа байланысты «Робот» (روبوت), «Мутация» (الطفرة), «Бес минуттық ғұмыр» (العمر خمس دقائق), «Сағат тоқтап қалды» (توقفت الساعة), «Гильотина қателескен кезде» (المقصلة عندما تخطيء) сынды бірнеше әңгімелері жатады [5]. Бірінші топқа жататын әлеуметтік сипаттағы ғылыми-фантастикалық туындыларда кездесе-

тін термин сөздерге тоқталып көрелік. Салах Маатаның «Шейх Масғұдтың көріпкелдігі» және «Тұтқын Зед» атты әңгімелерінен біраз терминдерді көруге болады. Бірінші әңгімеде бас кейіпкер жатпланеталық келімсектердің қолына түссе, екінші әңгімеде дәрігер Хишам жаңа вирус ойлап табады [7]. Аталмыш шығармаларда кездескен терминдерді төмендегі кестеден көруге болады:

Канопус	سهيل
Галактика	مَجْرَةٌ
Ұшқыш тарелке	اطباق طائرة
Планета	كوكب
Жарық жылы	السنة الضوئية
Фильтр, сүзгіш	مُرَشِّح (ات)
Иммунитет	مَنَاعَةٌ
Асқазан жарасы	قرحة بالمعدة
Лимфалық	لِمْفَاوِي
Будандастырылған	مُهَجَّن
Қышқыл	حَمُضٌ (حُمُوضٌ، أَحْمَاضٌ)
Сілті	قَلْوِيَّةٌ
Органикалық	عَضْوِيٌّ
Аминдер	الأمينات
Ақуыздар	البروتينات
Антидене	مُضَادَّ (ات)

Жазушының «Робот», «Мутация», «Бес минуттық ғұмыр», «Сағат тоқтап қалды», «Гильотина қателескен кезде» сынды уақытқа

байланысты жазылған ғылыми-фантастикалық әңгімелерінде техника, медицина саласындағы термин сөздер жиі қолданылған [7]:

Робот	روبوت، الآلي، الإنسان الآلي
Жасанды интеллект	عقل إلكتروني
Терминал	طرفية
Бюджет	مِيزَانِيَّةٌ (ات)
Инфляция	تَضَخُّمٌ
Таза кіріс	الربح الصافي
Электромагнитті	كهرومغناطيسية
Мутация	طفرة
Генетика	علم الوراثة
ДНҚ	الشريط الوراثي الحلزوني
Қалқанша безі	الدرقية غُدَّةٌ
Гормон	هُرْمُونٌ (ات)
Тірі жасуша	الخلية الحية
Цитоплазма	سيتوبلازم
Ядро	النواة
Хромосома	كروموسومات
Канал	قَنَاةٌ
Ген	جينات
Шифр, шарт белгі	شِفْرَةٌ = شِفْرٌ

Хроматид	كروماتيد
Дене мүшесін ауыстыру, трансплантация	زراعة
Изотоптар	نظيرة (نظائر)
Радиоактивті	مشع

Ғылыми-фантастикалық шығармаларда кездесетін түрлі ғылым саласындағы араб терминдерінің жасалуы түрлі жолмен жүзеге асады. Соның ішінде ең көп қолданылатын тәсіл өзге тілден кірме сөздерді (терминдер) қабылдау болып табылады. Мұның өзі бірнеше тәсілдер арқылы жүзеге асады:

- 1) өзге тілден тікелей (транслитерация, транскрипция әдістерімен) енген терминдер;
- 2) шет тілі морфемаларымен тіркескен

терминдер немесе аралас терминдер;

- 3) калькалар, жартылай калькалар.

Өзге тілден енген терминдердің негізгі бөлігін ағылшын және латын тілінің лексикалық бірліктері құрайды. Түрлі ғылым саласындағы терминдер араб тіліне транслитерация немесе транскрипция әдістерімен енген. Салах Маатаның «Бес минуттық ғұмыр» атты жинағында кездесетін терминдерден мысал ретінде төмендегі сөздерді айтуға болады:

Лимфалық	لُفْفَارِي
Аминдер	الأمينات
Робот	روبوت، الآلي،
Гормон	هُرْمُون (انث)
Цитоплазма	سيتوبلازم
Хромосома	كروموسومات
Ген	جينات
Хроматид	كروماتيد

Жоғарыда келтірілген медицина және техника саласындағы бұл терминдер араб тіліне транслитерация немесе транскрипция әдістері арқылы енген. Сонымен қатар ғылыми-фантастикалық шығармаларда кездесетін араб терминдерін құрамына қарай төмендегідей жіктеуге болады. Олар: туынды терминдер (المصطلح المشتق); түбір терминдер (المصطلح الجامد); символдық терминдер (المصطلح الرمزي) және күрделі терминдер (المصطلح المركب).

Өлшемге негізделетін тіл дамыту құралы болып табылатын сөзжасам арқылы түрлі ғылым саласындағы араб терминдерінің басым көпшілігі айналымға енген. Араб тілінде қалыптасқан өлшемді қолдана отырып, түбірден жаңа сөздер жасаудың бұл тәсілі кеңінен таралған. Әдетте, туынды сөздер өзге тілден енген және импровизацияланған, заттанған жалпы есімдер немесе жалқы есімдер болып табылады.

Расында лексикалық құрамды толықтырудың ең ұтымды әрі ерекше тәсілі ретінде осы сөзжасамды айтуға болады. Араб тіліндегі ғылыми-фантастикалық шығармаларда қолданылған араб терминдерін талдау барысында туынды терминдерді жиі кездестіруге болады.

Ал әуел бастан термин болып қалыптасып, тілде тек бір ғана мақсатта қолданылып келген араб терминдері – түбір терминдер (المصطلح الجامد) деп аталады.

Символдық терминдер (المصطلح الرمزي), яғни аббревиатура формасындағы ғылыми-фантастика саласындағы терминдерге келер болсақ, бұл негізгі терминді қысқарту арқылы жасалынады. Символдық терминдер көбіне химиялық элементтердің атауы болып келеді.

Күрделі терминдер (المصطلح المركب) екі немесе одан да көп сөздердің тіркесі арқылы жасалады. Мұндай терминдерді де Салах Маатаның ғылыми-фантастикалық әңгімелерінен жиі кездестіруге болады:

Таза кіріс	الربح الصافي
ДНК	الشريط الوراثي الحلزوني
Қалқанша безі	الدرقية غدة
Тірі жасуша	الخلية الحية
Асқазан жарасы	قرحة بالمعدة

Семантикалық жағынан алғанда, ғылыми-фантастикалық шығармаларда синонимдес араб терминдерін жиі кездестіруге болады. Мұның басты себебі араб елдерінің Машрик, Мағриб елдеріндегі тілдік ерекшеліктер, терминтанушылар арасындағы пуристік және жаңашылдық бағыттар қайшылығы, шет тілінен енген терминдерге араб тіліндегі баламаларын құру, терминологиялық белгілердің символикалық және сөздік формасының болуында жатыр. Мысалы: *الإنسان الآلي*, *الآلي*, *الإنسان الآلي* деген

синонимдес сөздер робот мағынасын береді және бұлардың қолдану деңгейі де әртүрлі болып келеді [8].

Ғылым мен техниканың дамуына байланысты да, жазушы-фантастың ой-өрісіне, арман-қиялына байланысты да ғылыми-фантастикалық шығармаларда жаңа ұғымдар мен атаулар пайда болып жатады. Мұндай жаңа сөздер ғылыми қолданысқа еніп, термин сөздерінің қатарын байытатыны сөзсіз.

References

- 1 Tasis al-qadiyat al- istilahiyyat, Iadad. majmuaah min asatizat, bayt al-hukmah, Qyrtaj-Tunis. – Pp. 76-79.
- 2 Taleb Umran. Al-hiyal al-ilmi wa tajribati ma'a al-mustalah. Majalat Al-hiyal al-'ilmi. Al-'adadani al-hamis wa sadis. – 2008-2009. – Pp. 14-26.
- 3 <http://en.wikipedia.org/wiki/science-fiction>
- 4 Nadir Abdul-Halih. Al-'umru hamsa daqaiq majmu'ah qisasiya li salah Maaty qira'ti naqdiya jadida. – October 29, 2009.
- 5 www.salah-maaty59.ahlamontada.com
- 6 Salah Maaty. Al-hiyal al-'ilmi bayna Aalat az-zaman wa zaman al-aalat. Majalat Al-hiyal al-'ilmi. – February 2010.